

University of Tabriz

Iranian Islamic Period History

Online ISSN: 2717-2902

Volum: 16 Issue: 44
Autumn 2025

Pages: 55-75

Article Type: Research Article

DOI: 10.22034/jiiph.2025.66104.2562

Received: 2025/03/01

Received in revised form: 2025/05/05

Accepted: 2025/05/19

Published: 2025/09/27

The Jangal Newspaper as a Reflection of Collective Identities

Iraj Abdollahzadeh¹ | Reza Alizadeh² | Seyyed Mojtaba Mirmiran³

Abstract

This article examines the various national, religious, and ethnic identities reflected in The Forest Newspaper, the official organ of the Mirza Kuchak Khan Jangali movement. Given the importance of identity in the formation of social movements, this study seeks to answer the question of how different identities are represented in The Forest Newspaper and which of these identities had the most significant impact on mobilizing forces and shaping the Jangal movement. To achieve this goal, a quantitative content analysis method was employed, with all 38 issues of The Forest Newspaper serving as the statistical population. The unit of analysis in this research was the paragraph, and concepts related to national, religious, and ethnic identities were identified and coded. The findings reveal that national identity, with a frequency of 88.8%, received the most attention in The Forest Newspaper. Key components such as emphasis on territory, the Iranian nation, governance, and Iran's glorious past were central to this identity. Religious identity, with a frequency of 10%, ranked second, with a focus on religious beliefs and practices. Ethnic identity, with a frequency of only 1.2%, received the least attention and was primarily expressed through local Gilaki poetry and references to the Gilan region as part of Iran. These findings indicate that the primary goal of the Jangal movement was to preserve the national identity of Iranians and Iran's independence, with religious identity serving as a complement to national identity in pursuit of national objectives.

Keywords: Social Movements, The Jangal Newspaper, Content Analysis, Collective Identity.

1. Master's degree, Iranology, University of Guilan, Iran irajabdollahzadechamani@gmail.com

2. Assistant Professor, Guilan Shenaz Research Institute, University of Guilan, Iran (Corresponding Author) rezaalizadeh@guilan.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Iranology, University of Guilan, Iran mirmiran@guilan.ac.ir

Publisher: University of Tabriz

tabrizu.history2011@gmail.com

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۲۹۰۲

دوره: ۱۶، شماره: ۴۴

پاییز ۱۴۰۴

صفحات: ۷۵-۵۵

تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام

DOI: 10.22034/jiiph.2025.66104.2562

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۹ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵

روزنامه جنگل به مثابه بازتاب هویت‌های جمعی

ایرج عبدالله‌زاده^۱ | رضا علیزاده^۲ | سیدمجتبی میرمیران^۳

چکیده

مقاله حاضر به بررسی انواع هویت‌های ملی، دینی و قومی در روزنامه جنگل، به عنوان ارگان رسمی جنبش میرزا کوچک خان جنگلی می‌پردازد. با توجه به اهمیت هویت در شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی، این مطالعه به دنبال پاسخ به این پرسش است که چگونه هویت‌های مختلف در روزنامه جنگل بازتاب یافته‌اند و کدامیک از این هویت‌ها بیشترین تأثیر را در بسیج نیروها و شکل‌دهی به جنبش جنگل داشته‌اند. برای دستیابی به این هدف، از روش تحلیل محتوای کمی استفاده شده است و تمامی ۳۸ شماره روزنامه جنگل به عنوان جامعه آماری مورد بررسی قرار گرفته‌اند. واحد تحلیل در این پژوهش پاراگراف بوده و مفاهیم مرتبط با هویت‌های ملی، دینی و قومی شناسایی و کدگذاری شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هویت ملی با ۸۸/۸ درصد فراوانی، بیشترین توجه را در روزنامه جنگل به خود اختصاص داده است. مؤلفه‌هایی مانند تأکید بر قلمرو و سرزمین، ملت ایران، حکومت و گذشته باشکوه ایرانی، بیشترین سهم را در این هویت داشته‌اند. هویت دینی با ۱۰ درصد فراوانی در مرتبه دوم قرار دارد و بیشتر بر اعتقادات و اعمال دینی تأکید شده است. هویت قومی با تنها ۱/۲ درصد فراوانی، کمترین توجه را دریافت کرده و بیشتر در قالب اشعار محلی گیلکی و تأکید بر سرزمین گیلان به عنوان بخشی از ایران مطرح شده است. این یافته‌ها نشان می‌دهد که هدف اصلی جنبش جنگل، حفظ هویت ملی ایرانیان و استقلال ایران بوده و هویت دینی نیز به عنوان مکمل هویت ملی، در خدمت اهداف ملی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: جنبش‌های اجتماعی، روزنامه جنگل، تحلیل محتوا، هویت جمعی.

irajabdollahzadechamani@gmail.com

rezaalizadeh@guilan.ac.ir

mirmiran@guilan.ac.ir

۱. کارشناسی ارشد، ایران‌شناسی، دانشگاه گیلان، ایران

۲. استادیار پژوهشکده گیلان‌شناسی، دانشگاه گیلان، ایران (نویسنده مسئول)

۳. استادیار گروه ایران‌شناسی، دانشگاه گیلان، ایران

مقدمه و بیان مسئله

هویت پاسخی به پرسش کیستی و چیستی «ما» در مقابل دیگران است؛ ویژگی‌ها و خصوصیتی که سبب تشابه «ما» در درون یک گروه یا ملت و تمایز در مقابل دیگری می‌شود. اصولاً هویت در مقابل «غیریت» و دیگری شکل می‌گیرد و بر مبنای دو عنصر تشابه و تفاوت تعریف می‌شود (نواصری، ۱۳۹۹: ۱۴). به هر صورت هویت به عنوان مجموعه‌ای از ویژگی‌ها، باورها، ارزش‌ها و تجربیاتی تعریف می‌شود که فرد یا گروهی را از دیگران متمایز می‌کند؛ بنابراین هر جنبشی در جامعه برای تمایز خود از سایر جنبش‌ها بر عناصر هویتی و شناختی خود تأکید می‌کند. جنبش‌های اجتماعی نیز به عنوان تلاش‌های جمعی برای ایجاد تغییرات اجتماعی، سیاسی، فرهنگی یا اقتصادی در جامعه شناخته می‌شوند. رابطه بین هویت و جنبش‌های اجتماعی یکی از موضوعات مهم در حوزه مطالعات جامعه‌شناسی است (فروزانی و حکیمی‌پور، ۱۳۹۸).

برای شناخت بهتر هویت جنبش‌های اجتماعی مراجعه به متون تولیدی اعم از نامه‌ها، مصاحبه‌ها و مجلات بهترین شیوه مطالعاتی است. به عبارتی با استفاده از آن‌ها به این پرسش پاسخ می‌دهیم که هویت مشترک شکل گرفته چگونه توانسته موجب بسیج نیروها شود؟ یکی از جنبش‌های مهم و نسبتاً طولانی تاریخ ایران در منطقه گیلان رخ داد. اتفاقات جنبش جنگل در مدت ۷ سال مبارزه به رهبری میرزا کوچک خان جنگلی هنوز هم مورد بحث و جدل فراوان است (پناهی، ۱۴۰۰). درباره اینکه راه‌اندازی نشریه جنگل، ایده کدامیک از اعضای جنبش بوده، اطلاعی در دست نیست. به نظر می‌رسد اعضای تحریریه این روزنامه که از خود با عنوان «کارکنان اداره روزنامه جنگل» یاد می‌کردند، انگشت‌شمار بودند. فریدون نوزاد درباره گردانندگان اصلی روزنامه می‌نویسد: «به گفته آگاهان روزنامه جنگل در سه دوره زیر نظر شادروانان حسین کسمایی، میرزا محمدی انشایی و اسماعیل دهقان، انتشار یافته‌است، می‌توان آقای غلامحسین نویدی کسمایی را مدیر مسلم روزنامه جنگل از آغاز تا پایان شناخت» (نوزاد، ۱۳۷۹: ۹۹). روزنامه جنگل تربیون رسمی نهضت جنگل و هیأت اتحاد اسلام است که دو سال بعد از تأسیس نهضت آغاز به کار کرد و در طی سه سال انتشار نامنظم و پراکنده خود، اسناد مهمی از وقایع عصر جنگل را برجای

گذارد (مهرداد، ۱۳۸۲: ۷). نخستین شماره جریده جنگل به‌عنوان تریبون رسمی افکار و عملیات نظامی نهضت، روز یکشنبه ۲۰ خرداد ۱۳۹۶ منتشر شد. در مجموع ۳۸ شماره آن، حدود ۱۴۲ هزار واژه درج شده‌است (پناهی، ۱۳۹۵: ۴۰). این روزنامه که توسط هادی میرزائاد موحد و بهنام رضائی‌نژاد گردآوری شده و به شکل کتابی با توضیحات و حواشی، در سال ۱۳۹۶ در رشت به چاپ رسیده که دارای ۳۸ شماره روزنامه جنگل است.

برخی جنبش را ملی‌گرا، گروهی آن را تجزیه‌طلب و قوم‌گرا، جمعی دیگر آن را اسلام‌گرا و دسته‌ای آن را بلشویک معرفی می‌کنند. در مقاله حاضر تلاش شده‌است تا با استفاده یکی از متون اصلی جنبش جنگل که در همان دوره منتشر شده‌است، به واکاوی انواع هویت در این روزنامه پرداخته شود. روزنامه جنگل یکی از بهترین منابع برای دسترسی به نوع هویت است. مقالات نویسندگان و رهبران جنبش جنگل در روزنامه می‌تواند منبعی برای مطالعه و آشنایی با عقاید هویتی، باورهای ملی و مذهبی، خلیات و فرهنگ سران جنبش جنگل باشد. همچنین از طریق مطالعه و تحلیل روزنامه جنگل، انگیزه مردمان آن دوره برای پیوستن به جنبش جنگل مشخص می‌شود. درواقع روزنامه جنگل یکی از منابع مهم و ارزشمند درباره جامعه ایران و بخصوص اواخر دوران قاجار محسوب می‌شود که برای پژوهشگران اجتماعی و تاریخی جزء منابع دست‌اول پژوهش و تحقیق به شمار می‌رود. در روزنامه جنگل به کوچک‌ترین جزئیات مسائل جامعه آن روز از قبیل آداب‌ورسوم، اوضاع معیشتی و اجتماعی، شعر و ادبیات پرداخته شده‌است. تحلیل اوضاع گیلان در روزنامه جنگل با توجه به اسناد به‌جامانده از آن دوران، برای شناخت تاریخ جامعه گیلان از اهمیت به سزایی برخوردار است. با مطالعه و تحلیل روزنامه جنگل علاوه بر شناساندن اهداف گردانندگان جنبش جنگل، می‌توان با دیدی کاملاً پژوهشی به اوضاع داخلی و مسائل و رویدادهای روزمره گیلانیان اواخر دوره قاجاریه پرداخت. از طرفی در روزنامه جنگل به مطالبی اشاره شده که می‌توان هویت‌های موجود در روزنامه را تحلیل کرد و به بسیاری از سوالات پاسخ داد. با توجه به اینکه روزنامه جنگل ارگان و سخن‌گوی جنبش جنگل بود، می‌توانیم به میزان و شکل توجه به انواع هویت‌های ملی، دینی و قومی را جستجو نمود. هرکدام از این هویت‌ها تا چه اندازه موردتوجه و تأکید بوده‌است. روایت عاری از تعصب از دریاچه متون روزنامه جنگل با استفاده از روش تحلیل محتوای کمی، موجب کشف حقایق و

نمایش واقع‌گرایانه برای پژوهشگران می‌شود تا بدانند هدف جنبش جنگل کدام‌یک از انواع هویت‌ها بوده‌است. اهداف مقاله عبارت‌اند از شناخت و دسته‌بندی انواع هویت‌های مای، قومی و مذهبی در *روزنامه جنگل* و همچنین میزان فراوانی هر کدام از هویت‌ها در *روزنامه جنگل*. در مقاله از روش تحلیل محتوای کمی استفاده شده‌است. تحلیل محتوا یکی از روش‌های اسنادی است که به پژوهشگران امکان می‌دهد تا متون، اسناد، مدارک و سایر اسناد ثبت‌شده را، چه مربوط به گذشته و چه زمان حال، به شکل منظم‌تر، دقیق‌تر و با پایایی بالاتری مورد‌ارزیابی و تحلیل قرار دهند. جامعه آماری در این پژوهش تمام متون تولیدشده ۳۸ شماره *روزنامه جنگل* است. واحد تحلیل در این مقاله پاراگراف بوده و کلیه مفاهیم، مصادیق و شاخصه‌های هویتی ذکرشده در این روزنامه‌ها شناسایی و سپس با انجام کدگذاری اولیه یا باز، جملات و عباراتی که در راستای اهداف تحقیق بودند، شناسایی شدند. در ادامه نیز با استفاده از کدگذاری محوری نسبت به حذف کدهای تکراری و ادغام کدهای مشترک اقدام شد. درنهایت از طریق طبقه‌بندی مفاهیم منتخب و انجام کدگذاری اولیه و گزینشی، در هر کدام از زمینه‌های هدف مقوله اصلی انتخاب و مدنظر قرار گرفتند، و مقولات هویت‌های سه‌گانه ملی، دینی و قومی از طریق پرسش‌نامه معکوس استخراج گردید.

۱. پیشینه و ادبیات نظری

در این بخش مروری بر پژوهش‌های حوزه *روزنامه جنگل* که در مجلات مختلف به چاپ رسیده صورت می‌گیرد.

کناررودی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «روزنامه «جنگل» و قانون مطبوعات، تحلیلی بر محتوا و مضامین روزنامه «جنگل» در سال‌های ۱۳۹۴-۱۳۰۰ش» بیان می‌کند. عدالت‌طلبی، وطن‌خواهی، بیگانه‌ستیزی، اعتراض به دستگاه حکومت وقت، تحریض به قیام علیه ظلم، دغدغه‌های ملی‌گرایانه و میهن‌پرستانه از جمله مؤلفه‌ها و مضامینی هستند که در *روزنامه جنگل* بازتاب پیدا کرده‌است.

باغدار دلگشا (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «تحلیل موضوعی سرمقاله‌های مندرج در *روزنامه جنگل*» نشان می‌دهد که *روزنامه جنگل* به اصول مشروطه پایبند بود. در

سرمقاله‌های روزنامه مباحثی چون تشریح اوضاع و خرابی ایران، چگونگی هجوم بیگانگان و تعرض روس‌ها به مرزهای شمالی و شمال غربی و انگلیس به نواحی جنوبی و تأکید بر حفظ تمامیت ارضی ایران و حراست از اسلام و ایران مطرح شده‌است.

شکوهی راد (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «بررسی محتوای سیاسی و اجتماعی نشریهٔ جنگل» بیان می‌کند، روزنامه جنگل از جهت شیوهٔ نگارش و محتوا به دو بخش کلی تقسیم می‌شود و از نظر شیوه نگارش دارای نثر ساده و به‌روز است. جملات کوتاه و فاقد هرگونه تفنن ادبی به مخاطبان منتقل شده و از نظر محتوا، فریاد ملتی است که اساسی‌ترین حقوق آنان پایمال و نادیده گرفته شده‌است.

متولی (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «رویکردها و نگرش‌های اساسی در روزنامه جنگل» به ناکارآمدی دولت‌های پس از انقلاب مشروطه در غلبه بر اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران اشاره کرده و می‌نویسد؛ روزنامه کارکردها و نگرش‌های جنگلی‌ها، عملکرد حکومت مرکزی، کارکرد چهره‌های سیاسی و اقدامات روس و انگلیس را معرفی، نقد و ارزیابی می‌کرد.

تحقیقات در حوزهٔ روزنامه جنگل کمتر موردتوجه محققان مختلف قرار گرفته‌است، همچنین در اندک پژوهش‌های صورت گرفته، موضوع هویت مورد غفلت واقع شده‌است. از حیث روش هم تمرکز بر روش کمی است. مقاله حاضر برای اولین بار به موضوع هویت در روزنامه جنگل با روش تحلیل محتوای کمی می‌پردازد.

در بخش نظری به معرفی نظریه‌های استفاده‌شده در مقاله پرداخته می‌شود. کلمه هویت از نظر لغوی به معنی هستی، وجود، ماهیت و سرشت است «هویت عبارت است از مجموعه خصوصیات و مشخصات فردی و اجتماعی و احساسات و اندیشه‌های به آن‌ها. فرد این خصوصیات را از طریق توانایی کنش متقابل با خود و یافتن تصوراتی از خود به دست می‌آورد و به سؤال «من کیستم؟» پاسخ می‌دهد» (خدایی و مبارکی، ۱۳۸۷: ۱۲۱). در نظریه هویت اریکسون، هویت نه‌تنها فردی، بلکه جمعی و اجتماعی است. هویت تفاوت، شخصیت و احساس تعلقی است که در تعاملات بین فردی و تعاملات بین گروه‌ها هویت می‌شود (اریکسون، ۱۹۹۴). اگر تکلیف مقولهٔ هویت در میان یک گروه و یا یک ملت معلوم

باشد و در خصوص حد و حدود آن اجماع نظری کلی حاصل شود، اولاً تک‌تک افراد احساس اعتماد به نفس می‌کنند و ثانیاً جامعه و گروه جهت و هدف خود را مشخص می‌بینند (رجایی، ۱۳۸۵: ۴۱). آگاهی از قرار گرفتن در گروه خاص و خارج بودن از گروه دیگر، موجب شکل‌گیری فرایندهای تشخیص، تمایز، رقابت و تبعیض مابین گروهی و همکاری در گروه می‌شود (آزاد ارمکی، ۱۳۹۰: ۱۳۲). هویت اما در مقاله حاضر، سه بعد ملی، قومی و دینی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. از نظر اسمیت هویت ملی، بازتولید و بازتفسیر پایدار ارزش‌ها، نمادها، خاطرات، افسانه‌ها و سنت‌هاست که عناصر تمایز بخش هر ملتی است (اسمیت، ۱۳۸۳: ۳۰). عناصر هویت ملی عبارت‌اند از سرزمین مشترک، نژاد، ملیت مشترک، میراث فرهنگی مشترک، نظام سیاسی و دولت، زبان مشترک، هنر و ادبیات. فوکویاما در رابطه با هویت ملی می‌گوید: هر کشور تا زمانی زنده و مستقل است که «شخصیت ملی» مستقلی داشته باشد. هویت ملی مهم‌ترین بخش این شخصیت ملی است که در جغرافیای طبیعی، تاریخی، اقوام، فرهنگ و آداب گذشته هر ملتی ریشه دارد (فوکویاما، ۱۳۹۸: ۱۳۲). هویت ملی و قومی در کشاکش تصور ما از دیگران شکل می‌گیرد (اشرف، ۱۳۷۲: ۹۴)، اما هویت دینی یعنی حس عضویت گروهی به یک دین خاص که شامل عضویت، پذیرش، تأیید و تعهد به گروه و کردارهای آن است (seol, 2010).

این مقاله برای اولین بار به بررسی هویت‌های ملی، دینی و قومی در *روزنامه جنگل*، به عنوان ارگان رسمی جنبش میرزا کوچک خان جنگلی، پرداخته است. موضوع هویت در *روزنامه جنگل* تاکنون کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته بود و این مقاله با تمرکز بر این موضوع، گامی نو در مطالعات مربوط به جنبش جنگل و هویت‌های جمعی برداشته است. این مقاله از روش تحلیل محتوای کمی برای بررسی متون *روزنامه جنگل* استفاده کرده است. این روش به پژوهشگران امکان می‌دهد تا متون و اسناد تاریخی را به شکل منظم‌تر و دقیق‌تری تحلیل کنند. استفاده از این روش در بررسی *روزنامه جنگل*، نوآوری روش‌شناختی محسوب می‌شود، چراکه پیش از این، بیشتر تحقیقات در این حوزه با استفاده از روش‌های کیفی انجام گرفته است. جامعه آماری این پژوهش تمامی ۳۸ شماره *روزنامه جنگل* است و واحد تحلیل نیز پاراگراف‌ها بوده‌اند. این رویکرد دقیق و سیستماتیک به پژوهشگران امکان

می‌دهد تا به شکلی جامع‌تر و دقیق‌تر به تحلیل محتوای روزنامه بپردازد. در کل، این مقاله با ترکیب روش‌های کمی و کیفی، استفاده از نظریه‌های هویت و تحلیل دقیق محتوای روزنامه جنگل، گامی نو در مطالعات مربوط به جنبش جنگل و هویت‌های جمعی برداشته‌است.

۲. یافته‌های تحقیق

قبل از توصیف و تحلیل داده‌های به‌دست‌آمده باید یکی از نقدهای جدی که موجب شکل‌گیری ایده تحقیق گردید ذکر شود. در برخی آثار جنبش جنگل و سران متهم به تجزیه‌طلبی و قوم‌گرایی شده‌اند، برخی منتقدان معتقدند که جنبش جنگل با تکیه بر منطقه‌گرایی و همکاری با نیروهای خارجی (مانند بلشویک‌های روسیه) ممکن است به‌طور ناخواسته زمینه‌ساز تجزیه‌طلبی در شمال ایران شده باشد. این منتقدان استدلال می‌کنند که همکاری جنبش با بلشویک‌ها و تلاش برای ایجاد یک حکومت محلی در گیلان، می‌توانست به تضعیف حاکمیت ملی ایران منجر شود. برخی نیز معتقدند که جنبش جنگل به دلیل تمرکز بر منطقه گیلان و عدم گسترش فراگیر به سایر مناطق ایران، نتوانست به یک جنبش ملی تبدیل شود و این امر باعث شد تا برخی آن را به منطقه‌گرایی متهم کنند. برخی منتقدان جنبش جنگل را به قوم‌گرایی متهم می‌کنند و معتقدند که این جنبش بیش‌ازحد بر مسائل منطقه‌ای و قومی گیلان متمرکز بود و نتوانست به‌عنوان یک جنبش فراگیر ملی عمل کند. این منتقدان بر این باورند که جنبش جنگل نتوانست حمایت سایر اقوام و مناطق ایران را جلب کند و این امر باعث شد تا به‌عنوان یک جنبش منطقه‌ای تلقی شود. یکی دیگر از نقدهای واردشده به جنبش جنگل، همکاری آن با نیروهای خارجی، به‌ویژه بلشویک‌های روسیه است. منتقدان معتقدند که این همکاری می‌توانست به قیمت تضعیف حاکمیت ملی ایران تمام شود و جنبش را در معرض اتهام وابستگی به خارجی‌ها قرار دهد (بهار، ۱۳۷۹؛ هدایت، ۱۳۷۵؛ فرخ، ۱۳۴۸؛ کسروی، ۱۳۸۴؛ دانسترویل، ۱۳۶۱؛ سایکس، ۱۳۸۰)، اما مدافعان جنبش جنگل استدلال می‌کنند که این جنبش هرگز قصد تجزیه ایران را نداشت و هدف اصلی آن مبارزه با استعمار و استبداد بود. آن‌ها معتقدند که همکاری با بلشویک‌ها یک تاکتیک موقت برای مقابله با نیروهای مشترک بریتانیا و روسیه

بود و نباید به عنوان نشانه‌ای از تجزیه‌طلبی تفسیر شود. همچنین، آن‌ها تأکید می‌کنند که جنبش جنگل به دنبال ایجاد عدالت اجتماعی و بهبود شرایط زندگی مردم بود و این اهداف فراتر از مسائل قومی و منطقه‌ای بود در نهایت، جنبش جنگل به عنوان یکی از جنبش‌های مهم تاریخ معاصر ایران، همچنان موضوع بحث‌های تاریخی و سیاسی است و دیدگاه‌های مختلفی درباره آن وجود دارد (پناهی، ۱۴۰۱؛ کمره‌ای، ۱۳۸۴؛ فخرایی، ۱۳۶۸؛ کسمایی، ۱۳۸۳؛ میرزا صالح، ۱۳۶۹). پس از مرور دیدگاه‌های موافق و مخالف، بررسی و تحلیل‌های داده‌های متفن از روزنامه جنگل کمک زیادی برای فهم بهتر از جنبش جنگل در اختیار علاقه‌مندان به این حوزه مطالعاتی قرار خواهد داد. هرچند سندهای مختلفی هنوز مورد بازخوانی محققان قرار نگرفته است ولی یافته‌های کمی و کیفی حاضر برای شناخت بهتر جنبش جنگل بسیار سودمند خواهد بود. در این بخش داده‌های به دست آمده از روزنامه جنگل به شکل جداول در قالب هویت‌های ملی، دینی و قومی ارائه می‌شود، در ضمن برای هریک از مقوله‌ها چند پاراگراف تأییدی ذکر می‌شود.

۱.۲. مقوله هویت ملی در روزنامه جنگل

جدول ۱: توزیع فراوانی شاخص‌های مقوله هویت ملی

ردیف	شاخص‌ها	فراوانی	درصد
۱	تأکید بر قلمرو، سرزمین و وطن	۸۸	۴۰
۲	تأکید بر ایرانی و ملت	۶۲	۲۸
۳	تأکید بر حکومت و دولت	۲۲	۱۰
۴	تأکید بر گذشته باشکوه ایرانی	۱۹	۹
۵	توجه به امر پادشاهی	۱۶	۷
۶	تأکید بر چهره‌های شاخص ایرانی	۱۲	۵
۷	تکریم اساطیر ایرانی	۳	۱
۸	مجموع	۲۲۲	۱۰۰

جدول شماره ۱ جدول توزیع فراوانی تأکید بر شاخص‌های مقوله هویت ملی در روزنامه جنگل را نشان می‌دهد. داده‌ها حکایت از آن دارد که در همه شماره‌های روزنامه به

مؤلفه‌های هویت ملی اشاره شده‌است. تحلیل محتوای کمی داده‌ها نشان می‌دهد بیشترین پاراگراف‌ها اختصاص به حفظ قلمرو، سرزمین و وطن دارد، همچنین اشاره و تأکید بر مفهوم ایرانی و ملت دومین فراوانی را به خود اختصاص می‌دهد. گزینه‌های بعدی تأکید بر حکومت و دولت، تأکید بر گذشته باشکوه ایرانی، توجه به امر پادشاهی، تأکید بر چهره‌های شاخص ایرانی، تکریم اساطیر ایرانی مقالات مختلف روزنامه جنگل بوده‌است.

برای تأکید بر ایرانی بودن و ملی‌گرا بودن در شماره ۱ و صفحه ۱ در سرمقاله ابتدایی آن آمده‌است: «اول باید دانست که هیئت مؤسسه این نامه؛ ملی، ایرانی و ایرانی نژاد و طرفدار حقوق و مطیع قانون می‌باشد».

یا در شماره ۳ روزنامه صفحه ۳ با تأکید بر ایرانیت آمده‌است: «ایرانی! از خواب غفلت برخیزیم و دست به دست یکدیگر داده، جبران گذشته‌ها را بکنیم».

یا در شماره ۴ صفحه ۳ با تأکید بر مفهوم پادشاه می‌نویسند: «ایرانی، هم‌وطن عزیز، وقت را باید غنیمت شمرد. پادشاه ما محبوب و صدیق و ایران‌دوست است. کابینه وزرای اخیر ما، چنان‌که از هر گوشه و کناری به گوش می‌رسد، طرف اطمینان و اعتماد عامه ایرانیان‌اند».

در شماره ۶ صفحه ۷ با تأکید بر تابعیت از دولت آمده‌است: «چون فدائیان در عین انقیاد و اطاعت از دولت متبوعه و ذات ملوکانه، تصمیم قطعی نموده با یک نهضت و قیام ملی، اصلاح امور مملکتی و ترمیم خرابی‌های گذشته را برطبق یک مملکت مشروطه، از زمامداران امور مملکت بخواهیم».

در شماره ۹ صفحه ۴ بر حفظ ایران از دست اجانب تأکید می‌کند و می‌نویسد: «لازم است که ایران از تحت فشار اجنبی‌ها بیرون آمده و از مداخله و آنتریک‌های دیگران محفوظ بماند تا ایرانی‌ها بتوانند، نفسی به راحت کشیده و در فکر آتیه خویش باشند».

در شماره ۱۰ صفحه ۴ با تأکید بر قلمرو می‌نویسد: «ایران، وطن مقدس ما، پس از لطمات جان‌فرسایی که از داخل و خارج، از دست خودی و بیگانه به بدن قطعه‌قطعه او وارد آمده».

در شماره ۱۳ صفحه ۲ با تأکید بر ایران می‌نویسد: «جنگلی‌ها می‌گویند ایران مال ایرانی است، دست اغیار باید از استیلای به این مملکت به‌طور کلی قطع شود. جنگلی‌ها می‌گویند ایرانیان باید در خانه خود بدون تجاوز و اذیت همسایگان به‌راحت مشغول اصلاحات باشند».

در شماره ۱۵ صفحه ۱ با تأکید بر ملت و ایرانی بودن می‌نویسند: «ما می‌گوییم ایرانی هستیم، باید در مملکت خود به‌راحتی زندگی کنیم».

در شماره ۱۶ صفحه ۶ به ایران باشکوه در گذشته اشاره شده است: «تاریخ بهترین شاهد است که ایران قدیم، اخلاق و آیین مشعشعی داشته».

در شماره ۲۴ صفحه ۸ با تأکید بر چهره‌های شاخص ایرانی در گذشته می‌نویسند: «اولین وسیله بقاء ملیت همانا حفظ و نگهداری زبان ملی هر قومی است. به همت مردان نامی خود مانند رودکی و فردوسی و غیر آن‌ها مجدداً زبان و ادبیات پارسی با لباس نو خودنمایی کرده و پارسیان را از پرتگاه اضمحلال به شاهراه بقا و استقلال هدایت کرد».

در شماره ۲۹ صفحه ۶ با تأکید بر پیشینه باشکوه ایرانی می‌نویسند: «ای یادگارهای ساسانیان، به ذات حق قسم می‌شویم! ای ایرانیان سلحشور، به ایرانیت قسم که دیگر وقت باقی نیست».

در شماره ۱ سال دوم که معادل شماره ۳۲ است برای اشاره به شخصیت‌های مطرح گذشته می‌نویسند: «خطابه انگلیسی‌ها به سربازان هندی؛ انگلیسی‌ها به سربازان هندی خود اظهار می‌کنند که به تلافی صدماتی که نادرشاه افشار در هند به شما وارد نمود، شما هم در گیلان و در هر نقطه‌ای از ایران که داخل شدید، هرچه دسترس دارید، بکنید».

در شماره ۲۱ صفحه ۴ با تأکید بر حفظ تمامیت ارضی و سرزمین می‌نویسند: «قیام ما فقط برای پاک کردن خاک مقدس وطن از لوث وجود کثیف این بی‌ناموسان است. فاش می‌گوییم در زاویه‌ای از زوایای ایران یک نفر وطن‌خواه ایران‌دوست باشد، طرفدار اوئیم، در هر نقطه‌ای از نقاط ایران یک نفر خائن وطن‌فروش باشد، با او طرفیم و ضدیم».

در شماره ۲۷ صفحه ۳ با تأکید بر ایرانی‌ها و ملت و احترام به پادشاه می‌نویسند: «مقصود اصلی گیلانی این است که متجاوزین به ایران را با هر نوع فداکاری باشد، متقاعد کنند که ایران مال ایرانی و شاه حالیه باید با عظمت و بزرگی سلاطین عظیم‌الشان ماضیه این کشور زندگانی کند».

همان‌طور که استخراج و دسته‌بندی داده‌ها نشان داد بیشترین حجم از داده‌های هویتی روزنامه جنگل بر مفهوم هویت ملی تأکید دارند. چنان‌که گیلک با اشاره به جنبش جنگل بر جنبه‌های هویت ملی آن تأکید دارد و اعتقاد دارد این حرکت تاریخی بر جنبه‌های ملی‌گرایانه و ضداستعماری متمرکز است و در بخشی از کتاب خود بر مصادیق روزنامه جنگل تأکید دارد (گیلک، ۱۳۷۱). یا شاکری با ذکر نوشته‌های روزنامه جنگل بر تأکید جنگلیان در ایرانی بودن خود اشاره دارند و مرام‌نامه منتشره در روزنامه بر مفاهیم هویتی اشاره دارد (شاکری، ۱۳۸۶: ۹۸). همچنین اسماعیل جنگلی در یادداشت‌های خود بر ملی بودن این جنبش تأکید دارد (رائین، ۱۳۵۷: ۱۴۶).

۲.۲. مقوله هویت دینی در روزنامه جنگل

جدول ۲: توزیع فراوانی شاخص‌های مقوله هویت دینی

ردیف	شاخص‌ها	فراوانی	درصد
۱	تأکید بر اعتقادات دینی	۱۴	۵۶
۲	تأکید بر اعمال و رفتار دینی	۱۱	۴۴
۳	مجموع	۲۵	۱۰۰

جدول شماره ۲ جدول توزیع فراوانی تأکید بر شاخص‌های مقوله هویت دینی در روزنامه جنگل را نشان می‌دهد. داده‌ها حکایت از آن دارد که در ۱۹ شماره به شاخص‌های مقوله هویت دینی اشاره شده‌است. تحلیل محتوای کمی داده‌ها نشان می‌دهد بیشترین پاراگراف‌ها اختصاص به تأکید بر اعتقادات دینی دارد. گزینه بعدی هم اختصاص به تأکید بر اعمال و رفتار دینی دارد.

درباره اعتقادات دینی پاراگراف‌های ذیل را می‌توان به‌عنوان نمونه و مثال ذکر نمود:

در شماره ۵ صفحه ۵ می‌نویسند: «هم‌وطنان! مقصود افراد جنگلی فقط حفظ اساس دین اسلام و اتحاد مسلمان‌ها، اتفاق افراد خدمتگزاران کشوری و لشکری است و بس».

در شماره ۲۱ صفحه ۱ اشاره می‌کند: «دیگر به قول تنها اکتفا کنیم، خیانت کرده‌ایم، روح ایرانیت را مسموم، حقیقت دیانت اسلامی را پایمال نموده‌ایم».

در شماره ۱۵ صفحه ۳ می‌نویسند: «تمام ایران نمی‌تواند از دیانت اسلامی صرف‌نظر نمایند».

در شماره ۲۶ صفحه ۳ می‌نویسند: «فدائیان برحسب وظیفه اسلامی و ایرانیت در مقام دفاع ایستاده و تا آخرین قوای خود مقاومت خواهند کرد».

در شماره ۲۹ صفحه ۶ نوشته شده است: «اگر متدینیم، برای حفظ دین، حفظ ناموس و عیال و اولاد، اگر حیوانیم، برای حفظ خانه خود اتفاق کنیم».

درباره اعمال و رفتار دینی پاراگراف‌های ذیل را می‌توان به‌عنوان نمونه و مثال ذکر نمود:

در شماره ۳۶ صفحه ۳ آمده است: «حکومت جمهوری همه اقوام بشری را بلا تفاوت با این آمال شریک دانسته و درباره آن‌ها به تساوی رفتار کرده و حفظ شعائر اسلامی را نیز از فرائض می‌داند».

در شماره ۱۹ صفحه ۵ اشاره شده است: «در تمام این کشور هم یک نفر پیدا نمی‌شود که به نام دیانت و انسانیت، این خائنین را به سزای عمل خود رساند».

در شماره ۱۳ صفحه ۵ آمده است: «هیئت اتحاد اسلام که تمام عملیات خود را بر طبق قانون مقدس اسلام مجری داشته و دارند، البته در این خصوص، مطابق وظیفه دیانتی خود رفتار نموده، از مفاسدی که برای دین و دولت تهیه شود، جلوگیری خواهند کرد».

در شماره ۷ صفحه ۱ اشاره شده است: «ما برعلیه خائنین دین و دولت که سند رقیب و

بندگی همه ایرانیان را می‌خواستند امضا کنند، با صدای رسا تا آخرین نفس فریاد می‌کنیم». هویت دینی دومین بعد مورد تأکید در نوشته‌های روزنامه جنگل است. جنگلیان خصوصاً شخص کوچک خان بر مفاهیم دینی تأکید زیادی دارند و آن را امری جداناپذیر از هویت خود معرفی می‌کنند.

۳.۲. مقوله هویت قومی در روزنامه جنگل

جدول ۳: توزیع فراوانی شاخص‌های مقوله هویت قومی

ردیف	شاخص‌ها	فراوانی	درصد
۱	استفاده از زبان گیلکی	۱	۳۳
۲	تأکید بر سرزمین گیلان	۲	۶۷
۳	مجموع	۳	۱۰۰

جدول شماره ۳ جدول توزیع فراوانی تأکید بر شاخص‌های مقوله هویت دینی در روزنامه جنگل را نشان می‌دهد. داده‌ها حکایت از آن دارد که در ۲ شماره به شاخص‌های مقوله هویت قومی اشاره شده‌است. تحلیل محتوای کمی داده‌ها نشان می‌دهد در دو پاراگراف به سرزمین گیلان اشاره شده‌است و در یک جا شعر به زبان گیلکی که جنبه حماسی دارد ذکر شده‌است.

در شماره ۶، صفحه ۷ آمده‌است: «ما امیدواریم هیئت دولت هرچه زودتر یک حکمران صدیق بی‌طمع درستکار به گیلان فرستاده... که مردم در کمال آسایش به دعای بقای ذات ملوکانه اشتغال داشته باشند».

در شماره ۶ صفحه ۸ ذکر شده‌است: «این از حس وطن‌دوستی و انسانیت مردم گیلان است که با تقریباً فقدان مأمورین ادارات رسمی، حتی حاکم و نایب‌الحکومه، امورات منظم و هیچ‌کس را با کسی کار نیست».

در شماره ۱۷ صفحه ۸ با شعر گیلکی آمده‌است:

ای براران، ای براران، فردا بایید دُکان سر

تا بگویم من شیمه ره چه بامو یا ایران سر
 آمه وطن خائنین سعی بُکَدَد تا که بُو
 خاک سیابختی آمه سر طهران سر
 ای برادران، بایید، بایید، توپ و تفنگ باورید
 اِتا فتورکان بزنیم، آن دشمن انسان سر
 معنای این شعر به فارسی این گونه است:

ای برادران، ای برادران، فردا جلوی مغازه بایید تا من برای شما بگویم چه بر سر ایران آمده‌است. خائنین وطن ما سعی کردند تا خاک سیاه‌بختی بر سر ایران و تهران بریزند.

ای برادران، بایید، بایید و با خود توپ و تفنگ بیاورید تا بر سر دشمن انسانیت (انگلیس) یک حمله ناگهانی انجام بدهیم.

کمترین حد مورد اشاره در نوشته‌های روزنامه جنگل به مباحث قومی دارد، حتی اشارات اندک هم در راستای تقویت هویت ملی و ایرانیت بوده چنان‌که میرزا اسماعیل جنگلی گیلان را شاهراه ارتباط ایران و دنیا معرفی می‌کند (رائین، ۱۳۵۷: ۲۲۶).

در اینجا لازم است که نکته‌ای توضیح داده شود؛ در برخی از پاراگراف‌ها به دو نوع هویت اشاره شده که در شمارش به‌طور جداگانه مورد محاسبه قرار گرفته‌است.

۴.۲. جمع‌بندی انواع هویت‌ها در روزنامه جنگل

جدول ۴: جدول کلی توزیع فراوانی انواع هویت‌ها در روزنامه جنگل

ردیف	موضوع	فراوانی	درصد
۱	هویت ملی	۲۲۲	۸۸/۸
۲	هویت دینی	۲۵	۱۰
۳	هویت قومی	۳	۱/۲
۴	مجموع	۲۵۰	۱۰۰

جدول شماره ۴ جدول کلی بررسی انواع هویت‌ها در روزنامه جنگل است. داده‌ها حکایت از آن دارد که هویت ملی در مرتبه نخست به تعداد ۸۸/۸ درصد فراوانی را به خود اختصاص داده‌است. هویت دینی ۱۰ درصد فراوانی را به خود اختصاص داد و در مرتبه دوم قرار گرفته‌است و هویت قومی تعداد ۱/۲ درصد را شامل می‌شود که آن هم اشاره با سرودهای محلی گیلان تأکید بر هویت ملی ایرانیان داشته‌است. داده‌ها مشخص می‌کند که هویت ملی بیشترین فراوانی هویت‌های موجود در روزنامه جنگل را به خود اختصاص داده‌است. یافته‌ها حاکی از آن است که هدف اصلی سران جنبش جنگل حفظ هویت ملی ایرانیان و استقلال ایران بوده‌است و هیچ‌گونه افکار قومیت پرستی و تجزیه‌طلبی در تمام روزنامه جنگل مشاهده نشده‌است. چنان‌که تأکید شده‌است جنبش جنگل هرگز قصد نداشت به یک جنبش جدایی طلب از ایران تبدیل شود، زیرا جنگلی‌ها بسیار ملی‌گرا بودند (Atabai Bidgoli, 2021:93). بررسی روزنامه جنگل نشان داد که هویت ملی با هویت دینی پیوند دارد، اما تأکید فراوان نویسندگان مقالات و مبارزان جنبش بر هویت ملی ایرانیان است که نشان می‌دهد که جنبش ماهیت وطنی و ملی داشته و بسیج نیروها با همین رویکرد انجام گرفته‌است، حتی سران جنبش تعصب خاصی نسبت به هویت ملی ایران دارند و در هویت‌های دینی موجود در روزنامه جنگل، استفاده از هویت دینی که آمیخته با روحیه ایثار و ازخودگذشتگی و شهادت‌طلبانه دارد، در جهت اهداف هویت ملی برای نجات ایران از دست خائن داخلی و اجانب اشغالگر روس و انگلیس بوده‌است و اگر در چند مطلب از سرزمین گیلان نام برده‌اند، تأکیدشان بر تابعیت از حکومت مرکزی ایران بوده‌است. اشعار گیلکی هم که در روزنامه جنگل نوشته شده، نشان می‌دهد که اشاره به هویت ملی و برانگیختن و تحریض مردم گیلان برای حس میهن‌پرستی و دشمنی با خائن داخلی و برای اخراج اجانب اشغالگر ایران، یعنی قوای متجاوز روس و انگلیس بوده‌است. حتی پس از تشکیل جمهوری شوروی ایران و نافرمانی از احمدشاه قاجار، همواره تأکید جنگلی‌ها بر حفظ یکپارچگی ایران و هویت ملی ایرانیان بوده‌است و دغدغه هویت قومی نداشته و تأکید اصلی‌شان نجات ایران بوده‌است.

نتیجه

این مقاله به بررسی انواع هویت‌های ملی، دینی و قومی در *روزنامه جنگل*، به‌عنوان ارگان رسمی جنبش میرزا کوچک خان جنگلی، پرداخته‌است. با توجه به اهمیت هویت در شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی، این مطالعه نشان می‌دهد که هویت ملی با ۸۸ درصد فراوانی، بیشترین توجه را در *روزنامه جنگل* به خود اختصاص داده‌است. مؤلفه‌هایی مانند تأکید بر قلمرو و سرزمین، ملت ایران، حکومت و گذشته باشکوه ایرانی، بیشترین سهم را در این هویت داشته‌اند. هویت دینی با ۱۰ درصد فراوانی در مرتبه دوم قرار دارد و بیشتر بر اعتقادات و اعمال دینی تأکید شده‌است. هویت قومی با تنها ۱/۲ درصد فراوانی، کمترین توجه را دریافت کرده و بیشتر در قالب اشعار محلی گیلکی و تأکید بر سرزمین گیلان به‌عنوان بخشی از ایران مطرح شده‌است. پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که *روزنامه جنگل* به اصول مشروطه پایبند بوده و مباحثی چون عدالت‌طلبی، وطن‌خواهی، بیگانه‌ستیزی، اعتراض به دستگاه حکومت وقت، تحریض به قیام علیه ظلم، دغدغه‌های ملی‌گرایانه و میهن‌پرستانه ازجمله مؤلفه‌ها و مضامینی هستند که در این روزنامه بازتاب پیدا کرده‌اند. این یافته‌ها با نتایج پژوهش حاضر همسوست که نشان می‌دهد هویت ملی بیشترین توجه را در *روزنامه جنگل* داشته‌است. بر اساس نظریه هویت اریکسون، هویت نه‌تنها فردی، بلکه جمعی و اجتماعی است. هویت تفاوت، شخصیت و احساس تعلق است که در تعاملات بین فردی و تعاملات بین گروه‌ها یافت می‌شود. از نظر اسمیت، هویت ملی بازتولید و بازتفسیر پایدار ارزش‌ها، نمادها، خاطرات، افسانه‌ها و سنت‌هاست که عناصر تمایز بخش هر ملتی است. این نظریات با یافته‌های پژوهش حاضر همخوانی دارد که نشان می‌دهد هویت ملی با تأکید بر قلمرو، سرزمین، ملت ایران و گذشته باشکوه ایرانی، بیشترین توجه را در *روزنامه جنگل* داشته‌است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هدف اصلی جنبش جنگل، حفظ هویت ملی ایرانیان و استقلال ایران بوده و هویت دینی نیز به‌عنوان مکمل هویت ملی، در خدمت اهداف ملی قرار گرفته‌است. هویت قومی کمترین توجه را دریافت کرده و بیشتر در قالب اشعار محلی گیلکی و تأکید بر سرزمین گیلان به‌عنوان بخشی از ایران مطرح شده‌است. این

یافته‌ها نشان می‌دهد که جنبش جنگل ماهیت وطنی و ملی داشته و بسیج نیروها با همین رویکرد انجام گرفته‌است. بررسی *روزنامه جنگل* نشان داد که هویت ملی با هویت دینی پیوند دارد، اما تأکید فراوان نویسندگان مقالات و مبارزان جنبش بر هویت ملی ایرانیان است که نشان می‌دهد جنبش ماهیت وطنی و ملی داشته و بسیج نیروها با همین رویکرد انجام گرفته‌است. حتی سران جنبش تعصب خاصی نسبت به هویت ملی ایران دارند و در هویت‌های دینی موجود در *روزنامه جنگل*، استفاده از هویت دینی که آمیخته با روحیه ایثار و از خودگذشتگی و شهادت‌طلبی دارد، در جهت اهداف هویت ملی برای نجات ایران از دست خائن داخلی و اجانب اشغالگر روس و انگلیس بوده‌است. اشعار گیلکی هم که در *روزنامه جنگل* نوشته شده، نشان می‌دهد که اشاره به هویت ملی و برانگیختن و تحریض مردم گیلان برای حس میهن‌پرستی و دشمنی با خائن داخلی و برای اخراج اجانب اشغالگر ایران، یعنی قوای متجاوز روس و انگلیس بوده‌است. این پژوهش نشان می‌دهد که جنبش جنگل به‌شدت بر هویت ملی تأکید داشته و هویت دینی و قومی در خدمت این هدف قرار گرفته‌اند. این یافته‌ها با نظریات هویت جمعی و ملی همسوست و نشان می‌دهد که جنبش‌های اجتماعی می‌توانند از هویت به‌عنوان ابزاری برای بسیج نیروها و ایجاد تغییرات اجتماعی استفاده کنند.

منابع

الف) منابع فارسی

کتاب‌ها

- آزاد ارمکی، تقی (۱۳۹۰). *فرهنگ و هویت ایرانی و جهانی شدن*، تهران: تمدن ایرانی.
- اسمیت، آنتونی دی (۱۳۸۳). *ناسیونالیسم: نظریه، ایدئولوژی تاریخ*، تهران: تمدن ایرانی.
- باغدار دلگشا، علی (۱۴۰۰). *تحلیل موضوعی سرمقاله‌های مندرج در روزنامه جنگل، در مجموعه مقاله‌های نهضت جنگل با رویکرد به زندگی‌نامه میرزا حسین خان کسمایی، به کوشش فریدون شایسته، رشت: سپیدرود.*
- بهار، ملک‌الشعرا (۱۳۷۱). *احزاب سیاسی ایران*، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- پناهی، عباس (۱۳۹۵). *مآخذشناسی تحلیلی توصیفی جنبش گیلان*، رشت: دانشگاه گیلان.
- دانسترویل، لیون (۱۳۶۱). *خاطرات ژنرال مازور دنسترویل، سرکوبگر جنگل*، ترجمه حسین انصاری، تهران: کتاب فرزاد.
- رجایی، فرهنگ (۱۳۸۵). *مشکله هویت ایرانیان امروز: ابفای نقش در عصر یک تمدن و چند فرهنگ*، تهران: نشر نی.
- سایکس، سر پرسی (۱۳۸۰). *تاریخ ایران*، ترجمه سید محمدتقی فخر داعی گیلان، تهران: نگاه.
- شاکری، خسرو (۱۳۸۴). *جنبش جنگل و جمهوری شوروی سوسیالیستی ایران (۱۲۹۹-۱۳۰۰ میلاد زخم، تهران: اختران.*
- شکوهی‌راد، میر شمس (۱۳۹۵). *بررسی محتوای سیاسی و اجتماعی نشریه جنگل، در مجموعه مقالات نهضت جنگل با رویکرد به زندگی‌نامه میرزا حسین خان کسمایی، به کوشش، فریدون شایسته، رشت: سپیدرود.*
- فخرایی، ابراهیم (۱۳۶۸). *سردار جنگل*، تهران: جاویدان.
- فرخ، مهدی (۱۳۴۸). *خاطرات سیاسی فرخ (معتصم‌السلطنه): شامل تاریخ پنجاه‌ساله معاصر، تهران: جاویدان.*

- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۹۸). *هویت: سیاست هویت کنونی و مبارزه برای به رسمیت شناخته شدن*، ترجمه رحمن قهرمان‌پور، تهران: نشر روزنه.
- کسروی، احمد (۱۳۸۴). *تاریخ هجده‌ساله آذربایجان*، تهران: امیرکبیر.
- کسمایی، احمد (۱۳۸۲). *یادداشت‌های احمد کسمایی از نهضت جنگل*، گردآوری و تصحیح منوچهر هدایتی خوشکلام، رشت: کتیبه گیل.
- کمره‌ای، سید محمد (۱۳۸۴). *روزنامه خاطرات سید محمد کمره‌ای*، جلد اول، به کوشش محمدجواد مرادی‌نیا، تهران: اساطیر.
- گیلک، محمدعلی (۱۳۷۱). *تاریخ انقلاب جنگل*، رشت: گیلکان.
- مهرداد، جعفر (۱۳۸۲). *مدخلی بر بازشناسی نهضت جنگل*، تهران: بنیاد اندیشه اسلامی، مرکز بازشناسی نهضت جنگل.
- میرزا صالح، غلامحسین (۱۳۶۹). *جنبش میرزا کوچک خان بنا بر گزارش‌های سفارت انگلستان*، تهران: تاریخ ایران.
- میرزائزاد موحد، هادی (۱۳۹۶). *روزنامه جنگل*، رشت: ایلیا.
- نواصری، عبدالرضا (۱۳۹۹). *هویت ملی در گفتمان‌های معاصر ایران*، تهران: گام نو.
- نوزاد، فریدون (۱۳۷۹). *تاریخ جراید و مجلات گیلان (از آغاز تا انقلاب اسلامی)*، رشت: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- هدایت، مهدی‌قلی (مخبرالسلطنه) (۱۳۷۵). *خاطرات و خطرات: توشه‌ای از تاریخ ۶ پادشاه و گوشه‌ای از دوره زندگی من*، ج ۵، تهران: زوار.

مقاله‌ها

- اشرف، احمد (۱۳۷۲). «هویت ایرانی»، *گفت‌وگو*، (۳)، ۲۶-۷.
- پناهی، عباس (۱۴۰۰). «تأثیر بحران‌های سیاسی ایران هم‌زمان با جنگ جهانی اول بر ناکامی مأموریت براوین در تهران»، *تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، ۱۲ (۲۶)، ص ۲۱-۴۴.
Doi: 10.22034/jiiph.2021.12965
- پناهی، عباس (۱۴۰۱). تحلیل و نقد رویکردهای ملی‌گرایی و تجزیه‌طلبی در نهضت جنگل،

فصلنامه مطالعات ملی، ۳۳ (۹۱) ۱۵۱-۱۶۹.

Doi: 10.22034/RJNSQ.2022.329309.1365

- فروزانی، سید ابوالقاسم و حکیمی‌پور، اکبر (۱۳۹۸). «تحول هویت جغرافیایی از ایرانشهر مرکزی به مکه مرکزی در متون جغرافیایی قرون سوم تا پنجم هجری»، فصلنامه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام ۱۰ (۱۸) ۱۰۶-۱۲۹.
Doi: 10.22034/jiiph.2019.8901

- کنارودی، قربانعلی (۱۴۰۱). «روزنامه جنگل و قانون مطبوعات، تحلیلی بر محتوا و مضامین روزنامه جنگل در سال‌های ۱۲۹۴-۱۳۰۰ش»، علوم خبری، سال ۱۱ (۳)، ص ۵۷-۸۲.
<https://www.mjourcom.ir/article170554html>

- متولی، عبدالله (۱۳۹۰). رویکردها و نگرش‌های اساسی در روزنامه جنگل، مجله جستارهای تاریخی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۲ (۲) ۹۵-۱۱۶.
https://historicalstudy.ihcs.ac.ir/article_215.html

ب) منابع انگلیسی

Books

- Erikson, E. H. (1994). *Identity and the life cycle*. New York: Norton & Company Inc.
- Seol, K. O. (2010) Religious identity as mediator between religious socialization from parents, Peers and mentors and psychological wellbeing and adjustment among Korean American adolscents of the University of Minesota. Ph.D. Thesis. <https://conservancy.umn.edu/items/c2c3f6ed-e0eb-4182-8e18-ab23fb434e92>

Article

- Atabay Bidgoli, S. (2021). The Jangali Movement and How Its Themes Persist in Protests Under the Islamic Republic, 44 HASTINGS INT'L & COMP. L. Rev. 91. https://repository.-uclawsf.edu/hastings_international_comparative_law_review/vol44/iss1/6/